

Οι προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821:

Οικονομικο-πολιτική ενοποίηση των πληθυσμών και ανάπτυξη του εθνικισμού¹

του Γιάννη Μηλιού²

Με δεδομένο ότι μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα οι χριστιανορθόδοξοι πληθυσμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν είχαν αναπτύξει μαζικά εθνική συνείδηση, και αυτοορίζονταν ως «Ρωμαίοι», το άρθρο διερευνά μέσα από ποιες διαδικασίες τέθηκε έκτοτε σε κίνηση η εθνική πολιτικοποίηση των ορθόδοξων πληθυσμών στον μετέπειτα ελλαδικό χώρο. Τονίζεται η σημασία της αποσύνθεσης των κοινωνικών σχέσεων που συνείχαν το «παλιό καθεστώς» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και της υπαγωγής της υπαίθρου, από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, στις καπιταλιστικές οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις που είχαν ήδη αναπτυχθεί στις πόλεις και τους παράκτιους οικισμούς όπου κατοικούσαν ορθόδοξοι πληθυσμοί της Αυτοκρατορίας. Καθώς ομογενοποιήθηκαν οικονομικά, πολιτικά και ιδεολογικά ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές, που στο παρελθόν χαρακτηρίζονταν από περιορισμένες εδαφικά, τοπικές ταυτότητες, δημιουργήθηκε το έδαφος για την εθνική πολιτικοποίηση των μαζών και την απαίτηση για ένα συνταγματικό-αστικό κράτος.

1. Εισαγωγή. Για τον χαρακτήρα του 1821: αστική – εθνική επανάσταση

Η Επανάσταση του 1821 μπορεί να γίνει κατανοητή ως προς τον χαρακτήρα και τη δυναμική της, κατ' αρχάς από τους θεσμούς που δημιούργησε, από το καθεστώς που επέβαλε και, φυσικά, από τα επίσημα κείμενα που αποτέλεσαν τους οδηγητικούς δείκτες αυτού του καθεστώτος.

Η Επανάσταση ίδρυσε την πρώτη μορφή του ελληνικού αστικού εθνικού κράτους. Κομβικής σημασίας αναδεικνύεται εδώ η ανάπτυξη του εθνικισμού, κυρίως στις περιοχές του νότιου ελλαδικού χώρου και των νησιών, όπου επικράτησε η Επανάσταση και επέβαλε το αστικό ρεπουμπλικανικό-συνταγματικό καθεστώς του

¹ Το παρόν κείμενο αντλεί από το βιβλίο του συγγραφέα: *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2020-β.

² Ομότιμος καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο ΕΜΠ και διευθυντής της μαρξιστικής επιθεώρησης *Θέσεις*.

πρώτου ελληνικού κράτους (1821-1827). Αναφέρομαι στον εθνικισμό ως την *εθνική πολιτικοποίηση* (δηλαδή τη διαμόρφωση ελληνικής εθνικής συνείδησης) του μέρους εκείνου των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που αγωνίστηκαν για το κράτος αυτό ενάντια στην οθωμανική κυριαρχία.

Συνοπτικά, όταν αναφέρομαι στην Επανάσταση ως αποτέλεσμα της κυριαρχίας του εθνικισμού, αναφέρομαι ουσιαστικά στην απαίτηση μεγάλης μερίδας των λαϊκών στρωμάτων (των υποτελών τάξεων - σε συμμαχία με την αστική τάξη), υπό την καθοδήγηση των αρχών του συνταγματισμού και των ιδεολογιών της εθνικής ανεξαρτησίας, για ένα «κράτος πολιτών», για πολιτικά δικαιώματα και εθνική ελευθερία, επομένως για μία αστική πολιτειακή και κοινωνική οργάνωση.

Η κύρια όψη του εθνικισμού είναι πολιτική, συνδέεται με την απαίτηση για κράτος. Η εθνική συνείδηση, με άλλα λόγια, δεν σχετίζεται πρωτευόντως με τη μητρική γλώσσα, τις «παραδόσεις» και τον τόπο καταγωγής του εθνικά κινητοποιημένου πληθυσμού, αλλά με την απαίτηση για «εθνική ελευθερία» και «φώτα», δηλαδή, στην περίπτωση του 1821, για ένα ανεξάρτητο συνταγματικό-δημοκρατικό κράτος, που θα ανασυστήσει, υποτίθεται, την κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδας στη νέα εποχή, όπως διακήρυξαν όλα τα επίσημα κείμενα της Επανάστασης.

Άλλωστε, το έθνος, δηλαδή η *εθνική πολιτικοποίηση ενός πληθυσμού στην προοπτική δημιουργίας/ενίσχυσης/επέκτασης ενός εθνικού κράτους* δεν έχει σχεδόν ποτέ ως πρωτεύον κριτήριο τη γλώσσα, καίτοι βέβαια τείνει εκ των υστέρων, ως παγιωμένο έθνος-κράτος, να διαμορφώσει και να γενικεύσει μια εθνική γλώσσα.³

Είναι χαρακτηριστικό ότι η γλώσσα όσων επαναστάτησαν αλλά και όσων κατοικούσαν στο πρώτο ελληνικό κράτος δεν ήταν μόνον η ελληνική (δημοτική και καθαρεύουσα), αλλά και η αλβανική (τα «αρβανίτικα»), η οποία δεν κυριαρχούσε απλώς σε κάποιες περιοχές,⁴ αλλά ουσιαστικά αποτελούσε τη γλώσσα του ελληνικού πολεμικού στόλου μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, καθώς μεγάλο ποσοστό των ναυτών προερχόταν από τις αλβανόφωνες ναυτικές περιοχές του κράτους (Υδρα, Σπέτσες, Πόρος, Άνδρος κλπ.). Άλλωστε, κατά την Επανάσταση, το 1827,

³ Η μη γλωσσική ενοποίηση της κρατικής επικράτειας ακόμα και κατά την πρώτη φάση της εποχής του εθνικισμού δεν αποτελεί φυσικά μόνο ελληνικό φαινόμενο. Ο E. J. Hobsbawm σημειώνει για τη γαλλική γλώσσα: «το 1789 το 50% των Γάλλων δεν την μιλούσαν καθόλου, ενώ 12-13% την μιλούσαν “σωστά” [...]. Στη βόρεια και νότια Γαλλία στην ουσία κανείς δεν μιλούσε τη γαλλική γλώσσα» (Hobsbawm 1994: 89).

⁴ Βλ. Γιοχάλας 2006, 2011· Παρασκευόπουλος 1896: 83-84.

κυκλοφόρησε η δίγλωσση Αγία Γραφή (ελληνικά-αλβανικά) «εν τη τυπογραφεία της Διοικήσεως».

Η Ελληνική Επανάσταση αποτελεί την τελική *πολιτική συμπύκνωση* της διαδικασίας διάλυσης των προκαπιταλιστικών («ασιατικών») παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων και της εμπέδωσης καπιταλιστικών σχέσεων και μορφών εξουσίας, η οποία σε οικονομικό επίπεδο είχε ήδη επιτευχθεί. Ταυτόχρονα είναι αποτέλεσμα των νέων μορφών κοινωνικής συνοχής που αναδύονται με την εθνική πολιτικοποίηση των μαζών και την απαίτηση για αντιπροσώπευση και πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Η υπαγωγή της νέας αυτής εθνικιστικής κινητικότητας του πληθυσμού στις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας περνάει μέσα από τις διαδικασίες κρατικής συγκρότησης και τον εθνικό αλυτρωτισμό.

Το κύριο ερώτημα εδώ, που αποτελεί και το αντικείμενο διερεύνησης του παρόντος κειμένου, είναι το ακόλουθο: πώς (μέσα από ποιες διαδικασίες) και πότε τέθηκε σε κίνηση η εθνική πολιτικοποίηση των ορθόδοξων πληθυσμών στον μετέπειτα ελλαδικό χώρο;

Για να κατανοήσουμε το ερώτημα, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι ελληνόφωνοι και, κατ' επέκταση, οι χριστιανορθόδοξοι πληθυσμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αυτοορίζονταν ως «Ρωμαίοι». Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από βιβλίο του Αδαμάντιου Κοραή, το οποίο κυκλοφόρησε το 1805, σε μια εποχή που η συνείδηση του «Έλληνας» δεν είχε ακόμα πλατιά απήχηση:

«– Σε ακούω πάντοτε να μας ονομάζεις Γραικούς· διά τι όχι Ρωμαίους, ως ωνομαζόμεθα έως τώρα; [...] – Οι πρόγονοί μας ωνομάζοντο το παλαιόν Γραικοί· έπειτα έλαβον το όνομα Έλληνες, όχι από ξένον έθνος, αλλά από Γραικόν πάλιν, όστις είχε κύριον όνομα το, Έλλην, [...]. Έν από τα δυο λοιπόν ταύτα είναι το αληθινόν του έθνους όνομα. Επρόκρινα το, Γραικοί, επειδή ούτω μας ονομάζουσι και όλα τα φωτισμένα έθνη της Ευρώπης» (Κοραής 1805: 37).⁵

⁵ Οι δυτικοί αποκαλούσαν τους «Ρωμαίους» της Βυζαντινής και κατόπιν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Γραικούς [Graeci κλπ.], διότι αναγνώριζαν ως «ρωμαϊκή» μόνο την «Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» - Sacrum Imperium Romanum (που ίδρυσε το 800 μ.Χ. ο Καρλομάγνος, και διατηρήθηκε με τη μια ή άλλη μορφή μέχρι το 1806). Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (όπως και παλαιότερα στο Βυζάντιο) ομιλούντο από τους χριστιανούς διάφορες γλώσσες (η δημοτική ελληνική, η αλβανική, η βουλγαρική, η ρουμανική, άλλες σλαβικές γλώσσες ή διάλεκτοι κλπ.), όμως η επίσημη γλώσσα των κρατικών και εμπορικών μηχανισμών που τους αφορούσαν ήταν η αττικίζουσα

Αξίζει επίσης να κατανοήσουμε ότι η εμφάνιση των «προπατόρων» του εθνικισμού, δηλαδή των πρώτων κύκλων εθνικ(ιστ)ών διανοουμένων ή «αδελφοτήτων», εθνικιστικών εντύπων, μυστικών εταιρειών, κλπ. δεν αποτελεί απόδειξη για μια ήδη συντελεσμένη εθνική πολιτικοποίηση του πληθυσμού στον οποίο όλα αυτά απευθύνονται, όσο και αν αυτή η εμφάνιση λόγων και κινήσεων αποτελεί μια εκ των προϋποθέσεων για την τελική διαμόρφωση του έθνους. Για να το πω διαφορετικά, δεν αρκούν τα κείμενα του Ρήγα του 1797 (*Νέα πολιτική διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της μικράς Ασίας, των μεσογείων νήσων, και της Βλαχομπογδανίας και Θούριος*) για να αποφανθούμε για τη στιγμή γέννησης του ελληνικού έθνους (όπως δεν αρκεί, π.χ., η κίνηση των Ρώσων Δεκεμβριστών στη δεκαετία του 1820 για να αποφανθούμε για τη γέννηση του ρωσικού έθνους). Μπορούμε να μιλάμε για γένεση του ελληνικού έθνους όταν οι αγροτικοί πληθυσμοί, που αποτελούσαν και τη μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων στις περιοχές που αναδύθηκε το όραμα της «απελευθέρωσης της Ελλάδας», εντάχθηκαν στις διαδικασίες εθνικ(ιστικ)ής πολιτικοποίησης.

Στα επόμενα θα δείξω ότι αυτή η εθνική πολιτικοποίηση πλατιών λαϊκών μαζών προέκυψε ως αποτέλεσμα της αποσύνθεσης των κοινωνικών σχέσεων που συνείχαν το «παλιό καθεστώς» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και της υπαγωγής της υπαίθρου, από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, στις καπιταλιστικές οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις που είχαν ήδη αναπτυχθεί στις πόλεις και τους παράκτιους οικισμούς όπου κατοικούσαν ορθόδοξοι πληθυσμοί της Αυτοκρατορίας. Μέσα στο νέο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο ομογενοποιήθηκαν οικονομικά, πολιτικά και ιδεολογικά ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές, που στο παρελθόν χαρακτηρίζονταν από περιορισμένες εδαφικά, τοπικές ταυτότητες. Στη διαδικασία αυτή συνέβαλε, χωρίς να αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα, και το γεγονός ότι η αττικίζουσα («καθαρεύουσα») ελληνική γλώσσα αποτελούσε την επίσημη γλώσσα της οθωμανικής διοίκησης (εκκλησιαστικής και «πολιτικής») των ορθόδοξων χριστιανικών πληθυσμών, ανεξαρτήτως της μητρικής τους γλώσσας ή ιδιώματος.

2. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η κρίση της

καθαρεύουσα. Αυτή υπήρξε και η γλώσσα της Επανάστασης. Με τον όρο Έλληνες, εννοούντο μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα κατά κανόνα οι ειδωλόλατρες. Βλ. Παπαδοπούλου 2018, όπου και μια παρουσίαση της εξέλιξης του νοήματος όρων όπως γένος, φυλή, έθνος κ.ο.κ.

Η οθωμανική κυριαρχία στα πρώην βυζαντινά εδάφη παρουσίαζε σημαντικές ομοιότητες με τον τύπο κοινωνικής οργάνωσης και «διακυβέρνησης» που ίσχυε επί Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ιδίως μέχρι το 1204.

Το οθωμανικό κράτος αποτελούσε έναν θρησκευτικό «ασιατικό»-δεσποτισμό (βλ. αναλυτικά Inalcik 1995, Inalcik 1978, Inalcik 1994, Sugar 1994). «Ασιατικό» όχι ως συνώνυμο του «βάρβαρου», δηλαδή ως ιεραρχική-ταξινομητική κρίση έναντι κάποιου, υποτιθέμενου, ανώτερου «δυτικού» φεουδαλισμού, αλλά με την έννοια που συνάγεται από τις αναλύσεις του Μαρξ: ως ένας διαφορετικός από τον φεουδαλισμό προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, που χαρακτηρίζεται από συλλογικές μορφές οργάνωσης της εξουσίας, αλλά και της εργασίας (Γκοντλιέ 1973, Μαντέλ 1975: 120-145, Μηλιός 1997: 255-281, Μηλιός 2000: 234-244, Μηλιός 2020-α: 139-148).

Ο Σουλτάνος αποτελούσε τον άμεσο εκπρόσωπο του θεού και του ισλάμ στη γη, ο πληθυσμός διαιρείτο ανάλογα με τη θρησκευτική του πίστη σε πιστούς και άπιστους και εντασσόταν, σε αντιστοιχία με αυτή τη διαίρεση, στο κράτος. Το μεγαλύτερο μέρος των «απίστων» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούσαν οι χριστιανοί ορθόδοξοι. Στον Ορθόδοξο Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης ανατέθηκαν οι κάθε είδους θρησκευτικές αρμοδιότητες και επιπλέον δικαστικές και εκπαιδευτικές αρμοδιότητες σε σχέση με όλους τους ορθόδοξους πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας. Η δικαιοδοσία του επεκτεινόταν σε πολύ ευρύτερους πληθυσμούς, συγκριτικά με εκείνους των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου (Παπαρρηγόπουλος 1971, τόμ. ΙΔ': 56 κ.ε.). Παράλληλα η Ορθόδοξη Εκκλησία απέκτησε εκτεταμένα τιμάρια, δηλαδή το δικαίωμα να ιδιοποιείται φόρους και δασύματα. Επίσης, σε υψηλές πολιτικές θέσεις της καθαυτό οθωμανικής διοίκησης συμμετείχαν και ελληνόφωνοι λαϊκοί, που ως επί το πλείστον κατάγονταν από την παλιά Βυζαντινή Αυτοκρατορία, οι οποίοι ονομάστηκαν Φαναριώτες από τη συνοικία Fener όπου κατοικούσαν. Η διοικητική περιοχή των Βαλκανίων όπου κατοικούσαν οι αντίστοιχοι ορθόδοξοι πληθυσμοί ονομάστηκε το 1528 Rûmelia ή Rûm-êli (Inalcik 1993: 82),⁶ όπου το êli σημαίνει περιοχή, ενώ το Rûm (από το Ρωμαίοι) μεταφραζόταν στη Δύση ως Γραικοί (Ελληνες).

⁶ Οι άλλες διοικητικές περιοχές ήταν: Ανατολία, Ανατολική Ανατολία, Ουγγαρία, Συρία και Παλαιστίνη.

Η κυρίαρχη τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οργανωνόταν στο κράτος και υφίστατο μόνο σε αναφορά με το κράτος. Ο Σουλτάνος προσωποποιούσε την ενότητα της κρατικής εξουσίας.

Η *κυριότητα* της γης (η εξουσία ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος) ανήκε στο κράτος (και εν μέρει στις εκκλησιαστικές αρχές, μουσουλμανικές, αλλά και χριστιανικές), δηλαδή στην οργανωμένη στο κράτος άρχουσα τάξη, η οποία προσωποποιούταν στον Σουλτάνο και ιδιοποιούταν το υπερπροϊόν μέσω «δοσιμάτων» (Tribute). Η *κατοχή* της γης (η διαχείριση της παραγωγικής διαδικασίας, δηλαδή η αρμοδιότητα του να τίθενται σε λειτουργία τα μέσα παραγωγής) δεν ανήκε στον μεμονωμένο αγρότη αλλά στην ασιατική κοινότητα, η οποία διαμορφωνόταν από τους κατοίκους ενός ή περισσότερων χωριών. Ο αγρότης κατείχε και καλλιεργούσε τη γη μόνο μέσα από την ένταξή του στην κοινότητα. Τόσο η κυριότητα όσο και η κατοχή της γης ήταν επομένως οργανωμένες συλλογικά (Ασδραχάς 1978, 1982, Μηλιός 2000, Μουταφτσίεβα 1990).

Οι διοικητικές περιοχές-επαρχίες της Αυτοκρατορίας διαιρούνταν σε τιμάρια. Το τιμάριο αποτελούσε οικονομική και ταυτόχρονα πολιτική και στρατιωτική ενότητα στο πλαίσιο του δεσποτικού κράτους. Επρόκειτο, έτσι, για τον βασικό διοικητικό κρίκο της ασιατικής εξουσίας. Το όλο σύστημα στηριζόταν από τη μια στις τοπικές εξουσίες (στο πλαίσιο όχι μόνο του τιμαρίου, αλλά και της κάθε επιμέρους ασιατικής κοινότητας) και από την άλλη στην ύπαρξη και τη δυνατότητα παρέμβασης του κεντρικού στρατιωτικού μηχανισμού. Ο διοικητής της επαρχίας, όπως και ο τιμαριώτης, δεν κατείχε κανενός είδους δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας ή κληρονομιάς πάνω στο τιμάριο, αλλά λειτουργούσε απλώς ως «υπάλληλος» του κράτους. Διοριζόταν από τον Σουλτάνο και οι εξουσίες του πάνω στους αγρότες καθορίζονταν αποκλειστικά από τους νόμους (φιρμάνια) που εξέδιδε ο Σουλτάνος.

Η συνηθέστερη μορφή δοσίματος ήταν η δεκάτη, δηλαδή το 1/10 της αγροτικής ή χειροτεχνικής παραγωγής, που δινόταν σε είδος στον τιμαριώτη. Πέρα από τη δεκάτη, οι άπιστοι πλήρωναν στον τιμαριώτη έναν «κεφαλικό φόρο» σε χρήμα. Κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα ο κεφαλικός φόρος έφτανε στο 1/3 περίπου της αξίας του συνόλου των δοσιμάτων που πλήρωναν οι άπιστοι στον τιμαριώτη (Ασδραχάς 1978: 14 κ.ε.). Παράλληλα, υπήρχαν, όμως, και άλλες μορφές φόρου που καταβάλλονταν σε χρήμα, όπως π.χ. φόροι για τα πρόβατα κλπ.⁷

⁷ Εκτός από τα τιμάρια του Σουλτάνου, υπήρχαν επίσης και τα βακουφικά ή βακούφια (vakuf), δηλαδή τιμάρια των θρησκευτικών μηχανισμών, τόσο του οθωμανικού όσο και του ορθόδοξου-χριστιανικού.

Οι κοινότητες (και ανάμεσά τους οι κοινότητες των ορθοδόξων) αποτελούσαν βασικά δομικά στοιχεία της ασιατικής κοινωνικής τάξης πραγμάτων, τόσο στο οικονομικό επίπεδο (συλλογική κατοχή της γης, οργάνωση της παραγωγής, διάθεση του υπερπροϊόντος που περισσεύει – αφού αφαιρεθούν τα δασύματα προς τον τιμαριώτη – προς όφελος της κοινότητας και των αρχόντων της) όσο και στο ιδεολογικοπολιτικό. Ως δομικά στοιχεία της ασιατικής κοινωνίας, οι κοινότητες εμπέδωναν τον κυρίαρχο ρόλο του πολιτικού και ιδεολογικού (θρησκευτικού) επιπέδου: Οικοδομούνταν με βάση μια εσωτερική ιεραρχία και διοικούνταν από ένα σώμα αρχόντων-προεστών (κοτζαμπάσηδες, τουρκ. αγιάν). Η κοινοτική αυτή εξουσία (στην οποία φυσικά συμμετείχαν οι ορθόδοξοι προεστοί) ουσιαστικά πρόσδενε την κοινότητα στο τιμάριο και την υπήγαγε στην εξουσία του τιμαριώτη, με εξαίρεση βέβαια ορισμένες περιπτώσεις, όπου οι κοινότητες παρέκαμπταν την εξουσία του τιμαριώτη και διατηρούσαν έναν δικό τους άμεσο εκπρόσωπο στον κεντρικό οθωμανικό κρατικό μηχανισμό στην Κωνσταντινούπολη (Παπαρρηγόπουλος 1971, τόμ. ΙΔ': 134).

Στην κρατική θεσμική δομή των επαρχιών και των τιμαρίων εντασσόταν επίσης ένας τοπικός στρατιωτικός μηχανισμός, οι αρματολοί (τουρκ. martolos). Επρόκειτο για ένα ένοπλο σώμα υπό έναν αρχηγό, το οποίο ενίοτε (π.χ. στη Στερεά Ελλάδα) διατηρούσε αυτονομία από την εξουσία του τιμαριώτη και των προεστών, λειτουργώντας ως μηχανισμός «τάξης» σε μια περιοχή (βλ. και Ασδραχάς 2019: 157-194, Κοταρίδης 1993: 21-90). Οι αρματολοί διεκδικούσαν κατά καιρούς (με βάση τη στρατιωτική τους δύναμη) περισσότερα οικονομικά και πολιτικά προνόμια που τους έφερναν σε ένταση με τις τοπικές ή/και κεντρικές οθωμανικές αρχές. Όταν οι οθωμανικές αρχές παρέμβαιναν εναντίον τους, οι αρματολοί μεταπηδούσαν στην κατάσταση του κλέφτη. Μέχρι την ανοιχτή κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι κλέφτες δεν ήταν κατά κύριο λόγο ούτε απλώς ληστές ούτε επαναστάτες. Αποτελούσαν, κυρίως, μια πολιτικοστρατιωτική ομάδα η οποία διεκδικούσε μια «αρχοντική» θέση στο πλαίσιο των ασιατικών σχέσεων εξουσίας (πολεμική αριστοκρατία), αν και, όσο βρισκόταν σε σύγκρουση με τις αρχές, κατέφευγε στη Διαφορά σε αναφορά με τις σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο παρουσιάζεται στα λεγόμενα μούλκικα κτήματα (Mulk), τα οποία όμως έπαιζαν εντελώς περιθωριακό ρόλο, μέχρι τουλάχιστον τις αρχές του 18^{ου} αιώνα: παραχωρούνταν από τον Σουλτάνο σε κάποιους αξιωματούχους ως μια μορφή ιδιωτικής ιδιοκτησίας, σε αντάλλαγμα για σημαντικές υπηρεσίες προς το κράτος. Τα μούλκικα εξακολουθούσαν πάντως να υπάγονται στο κράτος και υποχρεώνονταν επομένως να δίνουν τα προκαθορισμένα δασύματα.

ληστεία και στο πλιάτσικο. Αυτές οι ένοπλες ομάδες περνούσαν από την κατάσταση του κλέφτη στην κατάσταση του στρατιωτικού άρχοντα-αρματολού, και αντίστροφα. Ο κλέφτης «του οποίου η δραστηριότητα εντοπίζεται στην άσκηση της ληστείας [...], αφού αποκτήσει μια ορισμένη δύναμη, αποσκοπεί στην κατάληψη ενός αρματολικιού» (Ασδραχάς 2019: 149). Σε κάθε περίπτωση πάντως η ύπαρξη των κλεφτών υποδηλώνει μια τάση αποσταθεροποίησης σε τοπικό επίπεδο του οθωμανικού πολιτικού συστήματος.

Το κοινωνικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε περιέλθει από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα σε φάση κρίσης και αποσύνθεσης, συμπτώματα και αποτελέσματα της οποίας ήταν οι μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις και ανακατατάξεις στις δυτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, η συνακόλουθη αναδιάρθρωση του κοινοτικού συστήματος, που αποτελούσε τη βάση των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων, οι πόλεμοι στα ανατολικά και η μετατόπιση των τόπων εμπορίου στα δυτικά, η σημαντική ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου, μια σειρά αλλαγών στη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, που επέτρεψαν την αναβάθμιση του ρόλου των Φαναριωτών σε αυτό κλπ. Όλες οι εκφάνσεις αυτών των μετασχηματισμών εντάσσονταν σε μια διαδικασία αποσταθεροποίησης και διάλυσης των ασιατικών κοινοτικών σχέσεων στην ύπαιθρο.

Αυτός ο κοινωνικός μετασχηματισμός ακολούθησε εντούτοις δυο ριζικά διαφορετικούς δρόμους.

Στη μια μεριά, και στη βάση της προϊούσας εξασθένησης των κοινοτήτων προς όφελος των εξουσιών του τιμαριώτη, σχηματίζονταν μορφές μεγάλης έγχειας ιδιοκτησίας (ο τιμαριώτης εξελισσόταν σε ιδιοκτήτη-τσιφλικά), όπου αναπτύσσονται κατά κύριο λόγο σχέσεις δουλοπαροικίας. Οι μορφές αυτές κυριαρχούν κυρίως στη Βόρεια Βαλκανική και στις κεντρικές και βόρειες περιοχές της σημερινής Ελλάδας (Stoianovich 1980).

Στην άλλη μεριά, η ενίσχυση και σχετική ανεξαρτητοποίηση (από την εξουσία του τιμαριώτη) κάποιων άλλων (κυρίως ορεινών, αλλά και παράκτιων) κοινοτήτων οδηγούσε σε έναν άλλου τύπου μετασχηματισμό των σχέσεων που συνέχουν την κοινότητα: Οι σχέσεις συλλογικής κατοχής (και νομής) της γης έτειναν να καταστούν σχέσεις ατομικής κατοχής και ταυτόχρονα ατομικής κυριότητας πάνω στη γη, ο ρόλος των προεστών έτεινε να πάρει τη μορφή της πολιτικής προστασίας των καλλιεργητών μιας περιοχής και της πολιτικής τους εκπροσώπησης απέναντι στην κρατική εξουσία, καθώς παράλληλα οι καλλιεργητές υπάγονταν όλο και περισσότερο

στο (εμπορικό) κεφάλαιο μέσω της αγοράς. Την πορεία αυτή ακολούθησαν κυρίως οι περιοχές της Νότιας Ελλάδας και των νησιών, όπου άλλωστε στέριωσε η Επανάσταση.

Έτσι στη μεγαλύτερη έκταση των εδαφών όπου ξέσπασε και στέριωσε η Επανάσταση του 1821 (Πελοπόννησος, νησιά του Αιγαίου, Στερεά), αυτή η αποσύνθεση των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων σήμαινε την απόκτηση μιας ευρύτατης οικονομικής και πολιτικής αυτονομίας απέναντι στην κεντρική οθωμανική εξουσία. Η ασιατική τάξη πραγμάτων απονομιμοποιούνταν στις περιοχές αυτές, το οθωμανικό κράτος ήταν πλέον «εμπόδιο» στον νέο τρόπο ζωής και στην οικονομική δραστηριότητα με την οποία συνδέεται.

Το ζήτημα είναι σημαντικό διότι η εθνική ταυτότητα δεν σχηματίζεται παρά στο έδαφος της απονομιμοποίησης των προηγούμενων ταυτοτήτων, ή, όπως υποστηρίζει ο Eric Hobsbawm, όταν:

«όλες αυτές οι παραδοσιακές νομιμοποιήσεις της κρατικής εξουσίας βρίσκονταν [...] υπό διαρκή αμφισβήτηση» (Hobsbawm 1994: 121).

Στη επόμενη ενότητα θα εξετάσω πώς αυτή η «αμφισβήτηση» και τελικά η αποσύνθεση των ασιατικών σχέσεων παραγωγής και πολιτικής οργάνωσης κατέληξαν στην ανάδυση του ελληνικού εθνικισμού, στο αίτημα για εθνική ελευθερία και «φώτα».

3. Η αποσύνθεση του «παλιού καθεστώτος», η κυριαρχική θέση των ελληνόφωνων καπιταλιστών και η γένεση του ελληνικού έθνους

Η διαδικασία διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους ξεκινάει μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ουσιαστικά στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (μισό αιώνα πριν τους άλλους βαλκανικούς εθνικισμούς), με την ανάπτυξη και διάδοση της εθνικ(ιστικ)ής ιδέας (και των αντίστοιχων πολιτικών-οργανωτικών πρωτοβουλιών: μυστικές εταιρείες, εκδόσεις κλπ.) με στόχο ένα ανεξάρτητο ελληνικό (εθνικό) συνταγματικό-δημοκρατικό κράτος, μέσα από την ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας. Η εθνικ(ιστικ)ή ιδεολογία, ξεκινώντας κυρίως από τις ελληνόφωνες κοινότητες σε πόλεις εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έγινε δυνατό να διαδοθεί στη συνέχεια σε πλατιές λαϊκές μάζες, τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο του μετέπειτα

ελλαδικού χώρου, λόγω των σημαντικών οικονομικών και κοινωνικών διαδικασιών που είχαν συντελεστεί από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, μέσα από την κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων και τον ηγετικό ρόλο των ελληνόφωνων καπιταλιστών και προαγοραστών, των αντίστοιχων εμπορικών και χρηματικών δικτύων, των διανοουμένων και μορφωτικών κύκλων.

3.1. Διάχυση των χρηματοπαραγωγικών⁸ και καπιταλιστικών σχέσεων και επιτάχυνση του γλωσσικού εξελληνισμού.

Κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, τόσο στην Ευρώπη όσο και στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συντελούνται οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες μεγάλης σημασίας.

Χαρακτηριστικό της νέας εποχής αποτελεί η έμμεση υπαγωγή της αγροτικής ή οικοτεχνικής παραγωγής των κοινοτήτων ή των μεμονωμένων αγροτών και τεχνιτών στο εμπορικό κεφάλαιο των πόλεων, μέσω της «προαγοράς» του προϊόντος τους.

Καθώς οι κοινότητες έχουν χάσει το παλιό «κλειστό» και εν μέρει αυτοκαταναλωτικό χαρακτήρα τους, οι μεμονωμένοι παραγωγοί ανεξαρτητοποιούνται. Ωστόσο, αυτό συμβαίνει για όσο διάστημα ο τεχνίτης ή ο αγρότης είναι σε θέση να πουλά τα προϊόντα του στο τοπικό παζάρι ή σε διαφορετικούς εμπόρους, οπότε και διατηρεί τον οικονομικό ρόλο του αυτοαπασχολούμενου εμπορευματοπαραγωγού. Η ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας, η διαφοροποίηση της ζήτησης και η εξειδίκευση και διαφοροποίηση της παραγωγής, η αύξηση της παραγωγικότητας και τελικά η ανάγκη να προσανατολίζεται το προϊόν όχι μόνο στην τοπική αγορά, αλλά και (κυρίως) σε απομακρυσμένες αγορές, οδήγησε στην εξάρτηση του παραγωγού από έναν έμπορο και μόνο, ο οποίος γίνεται ο *προαγοραστής* της συνολικής παραγωγής του τεχνίτη ή αγρότη. Ο προαγοραστής, επειδή ακριβώς είναι εκείνος που τοποθετεί το προϊόν στις διαφορετικές αγορές, καθορίζει και τον τύπο αλλά και την ποσότητα των προϊόντων που θα παράγει ο κάθε αγρότης ή οικοτέχνης που εργάζεται για λογαριασμό του, ελέγχοντας έτσι ουσιαστικά την παραγωγική διαδικασία των μεμονωμένων

⁸ Με τον όρο «χρηματοπαραγωγικές σχέσεις» εννοώ εκείνες τις εγχρήματες οικονομικές δραστηριότητες, το υπερπροϊόν των οποίων παίρνει τη μορφή του χρήματος, ή διαφορετικά διαδικασίες παραγωγής των οποίων η λειτουργία (και ο «σκοπός») είναι η παραγωγή (περισσότερου του αρχικού) χρήματος. Βλ. αναλυτικά Μηλιός 2020-α: κεφ. 7.

παραγωγών. Ο προαγοραστής ορίζει τις παραγγελίες των προϊόντων που θα παραχθούν από τους μεμονωμένους, εξαρτώμενους από αυτόν παραγωγούς, και όλο και συχνότερα τους προμηθεύει με τις απαραίτητες πρώτες ύλες.

Με τον τρόπο αυτό ο προαγοραστής ουσιαστικά αποκτά τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας των μεμονωμένων παραγωγών, δηλαδή των μέσων παραγωγής τους. Είναι αυτός που αποφασίζει για την έκταση της παραγωγής και τον βαθμό διαφοροποίησης των προϊόντων μεταξύ τους. Είναι επίσης αυτός που αποφασίζει για τον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των ξεχωριστών παραγωγών που βρίσκονται υπό τον έλεγχό του, σύμφωνα με τους στόχους-κριτήρια παραγωγικότητας-κερδοφορίας που θέτει, τις συνθήκες της αγοράς, την εξέλιξη της ζήτησης κλπ., ζητήματα που αποτελούν δική του αρμοδιότητα. Μπορεί επομένως να καθλώνει τις τιμές των εμπορευμάτων που (προ)αγοράζει από τους άμεσους παραγωγούς, με αποτέλεσμα αυτοί, αν και διατηρούν τυπικά την οικονομική ανεξαρτησία τους, δηλαδή την τυπική ιδιοκτησία των εργαλείων που χρησιμοποιούν ή της γης που καλλιεργούν, να αμείβονται (από τον προαγοραστή) με ένα εισόδημα, που στην καλύτερη περίπτωση φτάνει τον εργατικό μισθό: μια μορφή *μισθού με το κομμάτι*, που θα μπορούσε να συγκριθεί με το σύγχρονο φασόν.

Η έμμεση υπαγωγή εργασίας στο κεφάλαιο χαρακτηρίζεται, λοιπόν, από την απουσία του τυπικού μισθιακού συμβολαίου, και την αμοιβή του συμβατικά ανεξάρτητου εργαζόμενου με μορφές μισθού με το κομμάτι.

Πρόκειται για μια έμμεση-πρώιμη μορφή υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, η οποία τροφοδοτεί την ανάπτυξη και επέκταση της ώριμης καπιταλιστικής σχέσης (άμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο: μισθωτή εργασία-μεγάλη καπιταλιστική επιχείρηση). Προέκυψε έτσι αυτό που ο Rubin (1994: 200) ονομάζει

«οικοτεχνική βιομηχανία ή οικόσιτο σύστημα βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας, η επέκταση του οποίου σήμαινε τη διεύρυνση του εμπορικού κεφαλαίου στη βιομηχανία, και έστρωσε το δρόμο για την πλήρη αναδιοργάνωση της βιομηχανίας σε καπιταλιστική βάση».⁹

⁹ «Σύμφωνα με την επιστημονική ταξινόμηση των μορφών βιομηχανίας στη διαδοχική τους ανάπτυξη, η δουλειά για τον προαγοραστή ανήκει συνήθως στην κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα, γιατί: 1) στηρίζεται στην παραγωγή που γίνεται με το χέρι και στην πλατιά βάση των μικρών εργαστηρίων· 2) εισάγει τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα σ' αυτά τα εργαστήρια, αναπτύσσοντάς τον και μέσα στο ίδιο το εργαστήριο· 3) βάζει επικεφαλής της παραγωγής τον έμπορο, όπως γίνεται πάντα στη μανουφακτούρα, που προϋποθέτει την παραγωγή σε πλατιά κλίμακα, τη χοντρική αγορά πρώτων υλών

Βασικές «φιγούρες» του προβιομηχανικού-εμπορικού καπιταλισμού αναδεικνύονται ο έμπορος μακρινών αποστάσεων ή «ελεύθερος έμπορος», ο έμμεσα υπαγόμενος στον έμπορο μακρινών αποστάσεων εργαζόμενος (οικοτέχνης, αγρότης, τεχνίτης – διάφορες μορφές μισθού με το κομμάτι), ο μεσάζων-πραγοραστής, που μεσολαβεί ανάμεσα στον εργαζόμενο και τον «ελεύθερο έμπορο», αλλά και ο μισθωτός στις μανουφακτούρες ή στις εμπορικές επιχειρήσεις μακρινών αποστάσεων, στα εμπορικά πλοία κλπ. (εδώ και πάλι μπορεί βέβαια να διατηρούνται οι πρώιμες μορφές μισθού, που σχετίζονται, π.χ. με υποτιθέμενους «συνεταιρισμούς» πλοιοκτητών-ναυτών στα εμπορικά πλοία, κλπ.· βλ. Μηλιός 2020-α: 165-176).

Από τη στιγμή που οι νέες (καπιταλιστικές) κοινωνικές σχέσεις έσπασαν τα στεγανά της τοπικής (κοινοτικής) χριστιανικής κοινωνίας, και πολύ περισσότερο από τη στιγμή που το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων γίνεται διεθνές (εξαγωγικό) εμπόριο, από τη στιγμή αυτή τίθεται σε κίνηση μια διαδικασία γλωσσικής «ελληνοποίησης» όχι μόνο των εμπόρων-καπιταλιστών, αλλά και των κοινωνικών ομάδων και τάξεων που υπάγονται στο κεφάλαιο σε μια θέση εξουσιαζόμενου - υποκείμενου σε εκμετάλλευση.

Οι χριστιανοί έμποροι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, χωρίς να έχουν αναγκαστικά περάσει από τις ελληνόφωνες εκπαιδευτικές διαδικασίες που προωθούσαν εκκλησιαστικοί και άλλοι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί της Αυτοκρατορίας, προσανατολίζονται προς την ελληνική γλώσσα, ακόμα και αν δεν είναι ελληνόφωνοι από καταγωγή. Τα ελληνικά δεν είναι την εποχή αυτή η γλώσσα μόνο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και των χριστιανών που είχαν αποκτήσει αξιώματα στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, γεγονός που είχε αναμφίβολα μεγάλη σημασία για τους ελληνόφωνους εμπόρους. Οι ντόπιοι χριστιανοί έμποροι, ακόμα και στην περίπτωση που δεν είναι ελληνόφωνοι, έχουν έτσι σημαντικούς διοικητικοπολιτικούς, τεχνικούς και πολιτιστικούς λόγους να μάθουν την ελληνική γλώσσα (Τοντόροφ 1986: 287 κ.ε.).

και την πούληση του προϊόντος· 4) υποβιβάζει τους εργαζόμενους στην κατάσταση μισθωτών εργατών που ασχολούνται στο εργαστήρι του αφεντικού ή στο σπίτι τους [...] Όπως είναι γνωστό αυτή η μορφή βιομηχανίας σημαίνει πια πλέρια κυριαρχία του καπιταλισμού και είναι ο άμεσος πρόδρομος της τελευταίας και ανώτερης μορφής του, δηλαδή της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας» (Λένιν 1977, τόμ. 2: 422-23).

Κατ' αρχάς οι έμποροι-επιχειρηματίες έχουν ανάγκη από μια έγκυρη γλώσσα επικοινωνίας και μια σταθερή σχέση με τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό. Χρειάζονται μια γλώσσα που να τους επιτρέπει και την επιχειρηματική δραστηριότητά τους να προωθούν χωρίς προσκόμματα και με τις χριστιανικές αρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Πατριαρχείο, αξιωματούχοι, Φαναριώτες) να έρχονται σε επαφή, όποτε χρειάζονται την προστασία τους απέναντι σε αυθαιρεσίες των τιματιωτών και πασάδων. Η γλώσσα που πληροί τους όρους αυτούς είναι μόνο τα «επίσημα» ελληνικά (η καθαρεύουσα). Όπως σημειώνει ο Victor Roudometof:

«Στο Βελιγράδι, για παράδειγμα, οι Σέρβοι κάτοικοι των πόλεων ντυνόταν σύμφωνα με το ελληνικό στυλ, οι εφημερίδες του Βελιγραδίου περιλάμβαναν τη λεζάντα *Grecia* (Ελλάδα) και, τουλάχιστον σύμφωνα με τον Stoianovich (1994: 294), τα τοπικά χριστιανικά “ανώτερα στρώματα” ήταν μέχρι το 1840 ελληνόφωνα. Στη Νότια Αλβανία και την Ελλάδα κατά τα τέλη του 18^{ου} και τον 19^ο αιώνα, χιλιάδες Ορθόδοξοι Αλβανοί και Βλάχοι εξελληνίστηκαν πλήρως (Skendi 1980: 187-204). Στα βουλγαρικά εδάφη, κατά το δεύτερο μισό του δέκατου όγδοου αιώνα, η κυριαρχία του οικουμενικού πατριαρχείου στην πολιτιστική ζωή οδήγησε στην προώθηση του ελληνόφωνου πολιτισμού στη λειτουργία, τα αρχεία και την αλληλογραφία» (Markova 1980)» (Roudometof 1998: 13).

Ο Eric Hobsbawm, στο βιβλίο του *The Age of Revolution 1789-1848 (Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848)*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1962, συνέδεσε τη διαδικασία γλωσσικού εξελληνισμού των οικονομικά και μορφωτικά «προοδευμένων» στοιχείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (δηλαδή των κοινωνικών τάξεων και ομάδων που αναδύονταν από τη διάλυση του παλιού καθεστώτος και την ανάπτυξη των αστικών κοινωνικών σχέσεων) με τον ιδιαίτερο ρόλο των ελληνόφωνων ελίτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας:

«Οι περισσότεροι Έλληνες [διάβαζε ελληνόφωνοι, Γ.Μ.] έμοιαζαν με τις άλλες ξεχασμένες πολεμικές αγροτικές τάξεις και φυλετικές ομάδες της Βαλκανικής χερσονήσου. Μια μερίδα τους όμως αποτελούσε διεθνή εμπορική και διοικητική τάξη, εγκατεστημένη σε παροικίες ή κοινότητες σ' ολόκληρη την Τουρκική Αυτοκρατορία, και πέρα από αυτή. Η γλώσσα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην οποία ανήκαν οι περισσότεροι βαλκανικοί λαοί, ήταν η ελληνική, και Έλληνες επάνδρωναν τα υψηλότερα κλιμάκιά της υπό τον Έλληνα Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Έλληνες

δημόσιοι υπάλληλοι, ως υποτελείς πρίγκιπες, διοικούσαν τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (τη σημερινή Ρουμανία). Με αυτή την έννοια, οι μορφωμένες και εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας και της Ανατολής, οποιαδήποτε και αν ήταν η εθνική καταγωγή τους, είχαν εξελληνιστεί [γλωσσικά, Γ.Μ.] ακριβώς εξαιτίας της φύσης των δραστηριοτήτων τους» (Hobsbawm 1992: 204).

Βέβαια, όσο κι αν ο γλωσσικός εξελληνισμός των χριστιανικών οικονομικών και διοικητικών ελίτ συνέβαλε στη διαμόρφωση του ελληνικού έθνους, οι δύο διαδικασίες δεν θα πρέπει να ταυτίζονται.

3.2. Κυριαρχία των ελληνόφωνων καπιταλιστών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Η εξάπλωσή τους στην Κεντρική Ευρώπη και τη Ρωσία

Σύμφωνα με όσα αναπτύξαμε, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα κυριάρχησαν στην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εταιρείες ελληνόφωνων καπιταλιστών. Ουσιαστικά οι ελληνόφωνοι μοιράζονταν ανέκαθεν με τους Οθωμανούς τις χρηματοπαραγωγικές δραστηριότητες της αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένης και της ενοικίασης των φόρων.¹⁰ Μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, όμως, στο εξωτερικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Δύση κυριάρχουσαν μεγάλες ξένες εταιρείες. Η κατάσταση αυτή άλλαξε με τη διάχυση των νέων χρηματοπαραγωγικών δραστηριοτήτων στις αγροτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, όταν αναπτύχθηκαν τα δίκτυα των προαγοραστών ή «μεσιτών», οι οποίοι συγκεντρώνουν το προϊόν πολλών άμεσων παραγωγών – προσανατολίζοντας παράλληλα την παραγωγή των τελευταίων στη ζήτηση του εξωτερικού εμπορίου. Στις νέες αυτές συνθήκες, οι ελληνόφωνοι¹¹ «ελεύθεροι έμποροι»-καπιταλιστές απέκτησαν σαφή υπεροχή.

¹⁰ «Για την προμήθεια της Κωνσταντινούπολης, μεγάλες ποσότητες ρυζιού, σιταριού, αλατιού, κρέατος, λαδιού, ψαριού, μελιού, κεριού, κλπ., εισάγονταν από τη θάλασσα και εκείνοι που ασχολούνταν με αυτό το εμπόριο ήταν μεταξύ των πλουσιότερων εμπόρων της πόλης, οι οποίοι ήταν οργανωμένοι σε διάφορες συμπράξεις. Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, οι πρώτοι από αυτούς ήταν οι πλοιοκτήτες που μετέφεραν τα φορτία τους με δικά τους πλοία [...] χωρίζονταν στους “καπετάνιους της Μαύρης Θάλασσας” [...] που αριθμούσαν 2.000, και στους “καπετάνιους της Μεσογείου” [...] που αριθμούσαν 3.000. Ήταν μουσουλμάνοι ή Έλληνες» (Inalcik 1967: 120).

¹¹ Όταν αναφέρομαι σε ελληνόφωνους, εμπόρους, εφοπλιστές ή άλλους καπιταλιστές, κληρικούς, κλπ., περιλαμβάνω και εκείνους που καίτοι είχαν διαφορετική μητρική γλώσσα (βλάχικα, αλβανικά κ.ο.κ.), χρησιμοποιούσαν παράλληλα και την καθαρεύουσα ελληνική για λόγους επαγγελματικούς-οικονομικούς, μορφωτικούς, ή διοικητικούς-πολιτικούς.

Στα δίκτυα αυτά του «οικόσιτου συστήματος βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας», οι ξένοι «ελεύθεροι έμποροι» (από χώρες εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) ήταν δύσκολο να επικρατήσουν, εκτός εάν εξακολουθούσαν να απολαμβάνουν από την κυβέρνησή τους το προνόμιο της αποκλειστικότητας του εμπορίου με τη χώρα τους.

Αν το προνόμιο αυτό καταργηθεί, οι συναλλαγές θα περάσουν στα χέρια ντόπιων (ελληνόφωνων) εμπόρων, διότι αυτοί συνδέονται με άμεσες σχέσεις (γλωσσικής συνάφειας, εντοπιότητας, φιλίας, συγγένειας, συναλλαγής κ.ο.κ.) με τους «ενδιάμεσους κρίκους» (μεσίτες και προαγοραστές), αλλά και τους άμεσους παραγωγούς (αγρότες, οικοτέχνες, βιοτέχνες, συνεταιρισμούς) της παραγωγικής αλυσίδας του προβιομηχανικού καπιταλισμού.

Ο «ελεύθερος έμπορος» που δραστηριοποιείται στο εξωτερικό εμπόριο βρίσκεται στην κορυφή αυτού του πολυεπίπεδου παραγωγικού συστήματος του προβιομηχανικού καπιταλισμού.

Ακόμα και όταν εξακολουθούν να διατηρούνται οι διακρίσεις των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων υπέρ των υπηκόων τους, ο «ελεύθερος έμπορος» μπορεί να είναι Οθωμανός υπήκοος που έχει αγοράσει το «μπαρά» (ή μπεράτ), δηλαδή τον τίτλο του «διερμηνέως» κάποιας ξένης προξενικής αρχής, που του προσφέρει τα δικαιώματα και τις δυνατότητες των αλλοδαπών (Ευρωπαίων) υπηκόων. Όπως σημείωνε ο Φελίξ Μπωζούρ, από το 1787 έως το 1797 γενικός πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη:¹²

«Οι αγοραστές είναι έμποροι παραγγελιοδόχοι, εγκατεστημένοι στις Σέρρες, ή εμπορομεσίτες απεσταλμένοι των ελεύθερων εμπορών της Θεσσαλονίκης. Οι εμπορομεσίτες αυτοί πρέπει να είναι εφοδιασμένοι με μεγάλα κεφάλαια, γιατί είναι υποχρεωμένοι να πληρώνουν, πριν από την παράδοση, τα τρία τέταρτα των βαμπακιών που πήραν ως προκαταβολή. Αγοράζουν το εμπόρευμα χωρίς να το δουν και πηγαίνουν στα χωριά μόνο για να το συσκευάσουν και να το βάλουν στην άμαξα. Με τον τρόπο

¹² «Διερμηνείς ονομάζονται οι Έλληνες και οι Εβραίοι που αγοράζουν ένα μπαρά ή ένα πιστοποιητικό διερμηνέα, όχι για να ασκήσουν το επάγγελμα του διερμηνέα στους πρεσβευτές και τους προξένους, αλλά για να επωφεληθούν από τα προνόμια που συνάπτονται μ' αυτό το επάγγελμα. Το μπαρά απαλλάσσει τον Οθωμανό υπήκοο από τη δική του δικαιοδοσία και τον μεταθέτει στη φράγκικη. Το είδος αυτό της προστασίας πουλιέται σαν εμπόρευμα και το περίεργο αυτό είδος εμπορίου το κάνουν οι πρεσβευτές και οι πρόξενοι. Τα ακριβότερα μπαρά είναι της Γαλλίας και της Αγγλίας. Είδα να τα πουλούν ως δέκα χιλιάδες γρόσια» (Μπωζούρ 1974: 283).

αυτό, αρχίζουν τεράστιες επιχειρήσεις, που τελειώνουν χωρίς μεσίτη, αλλά μόνο με προφορικές συμφωνίες, που εκτελούνται πάντοτε πιστά» (Μπωζούρ 1974: 60).

Οι προαγοραστές, τέλος, συνδέονται επίσης (συχνά με σχέσεις συναλλαγής) με μια σειρά τοπικούς παράγοντες ή/και διοικητικούς αξιωματούχους (τιμαριώτες, προεστούς κ.ο.κ.), που διασφαλίζουν αφενός τον προσανατολισμό της παραγωγής στα συγκεκριμένα προϊόντα που ζητά ο προαγοραστής (και κατ' επέκταση ο εξαγωγέας ή ο «ελεύθερος έμπορος» μακρινών αποστάσεων) και αφετέρου την αποκλειστική διάθεση της παραγωγής στους εν λόγω προαγοραστές.

Οι ελληνόφωνοι έμποροι που διεξάγουν το εξαγωγικό εμπόριο είναι, λοιπόν, περισσότερο «αποδοτικοί» από τους ξένους ανταγωνιστές τους διότι μπορούν ακριβώς να συνδέονται και να κινητοποιούν τα πολύμορφα αυτά δίκτυα μεσολάβησης, με βάση τα οποία διαδίδεται και αναπτύσσεται ο (εμπορικός) καπιταλισμός, διαλύοντας ή μετασχηματίζοντας τις προκαπιταλιστικές σχέσεις κοινωνικής συνοχής και συναίνεσης. Η συγγένεια, η εντοπιότητα, η γλωσσική συνάφεια (σφυρηλατημένη στη βάση των νέων αυτών σχέσεων) δεν διαμεσολαβούν πλέον τις ασιατικές-κοινοτικές-κρατικές ιεραρχίες των αγάδων και των παραδοσιακών προεστών, αλλά το κύκλωμα του χρηματικού και εμπορευματικού κεφαλαίου, πάνω στο οποίο επικάθεται ως ξένο σώμα πλέον το οθωμανικό σύστημα των δοσιμάτων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μπωζούρ, όταν αναφέρεται «στην επιδεξιότητα των Ελλήνων εμπόρων, που στα χέρια τους βρίσκεται το συνάλλαγμα» (Μπωζούρ 1974: 204), σπεύδει να συμπληρώσει ότι οι έμποροι αυτοί «ξέρουν πάντοτε να το ρυθμίζουν, σύμφωνα με τα συμφέροντά τους» διότι είναι «ενωμένοι μεταξύ τους *σιωπηρά*» (Μπωζούρ 1974: 204, η υπογράμμιση δική μου). Περισσότερο παραστατική αναφορικά με το ζήτημα αυτό είναι η Έκθεση του Γάλλου προξένου στην Άρτα Μπούιγ, με ημερομηνία 1 Απριλίου 1750:

«Έχω πολλές φορές υποδείξει την άδικη ζημία που επιφέρουν στη γαλλική ναυσιπλοΐα αυτοί οι Έλληνες πρόξενοι και υποπρόξενοι υπήκοοι του Σουλτάνου, εντόπιοι από τα Γιάννενα και την Άρτα όπου έχουν τα εμπορικά σπίτια τους, τους συγγενείς συνεταίρους και φίλους και όλους τους άλλους που συνδέονται μαζί τους με αίμα και φιλία, κόσμο και κόσμο που δίνει φυσικά με ευχαρίστησι την προτίμησί του στις άλλες σημαίες παρά στη δική μας [...] Εδώ όλο το εμπόριο γίνεται από Έλληνας με άλλους

Έλληνας εγκατεστημένους στη Μεσσήνη, Νεάπολι, Λιβόρνο, Μάλτα. Αν είχα να παλαίσω με ξένους προξένους, Αυτοκρατορικούς, Άγγλους, Ναπολιτάνους, Ολλανδούς, Ραγουζαίους και άλλους, είμαι βέβαιος ότι η γαλλική σημαία θα είχε πάντα την προτίμησι που της οφείλεται. Τι μπορώ όμως να κάμω εναντίον *τόσων και τόσων ανθρώπων που έχουν μαζί τους αυτοί οι Έλληνες πρόξενοι;*» (παρατίθεται στο Μάξιμος 1976: 69-70, η υπογράμμιση δική μου).

Μέσα από τα δίκτυα μεσολάβησης, μεσιτείας και προαγοράς, που στρέφουν το εξωτερικό εμπόριο στα χέρια των ντόπιων ελληνόφωνων εμπόρων μακρινών αποστάσεων και εφοπλιστών, εκτοπίζοντας τους αλλοδαπούς, μετασχηματίζεται ολόκληρη η κοινωνία.¹³

Η κυριαρχία του εμπορικού κεφαλαίου έχει μάλιστα ήδη μετασχηματίσει την παραγωγή. Σε συγκεκριμένους κλάδους η τεχνολογική στάθμη και η ανταγωνιστικότητα της «ελληνικής» μεταποίησης πρωτοπορεί διεθνώς. Ο Μπωζούρ γράφει χαρακτηριστικά:

«Από τους Έλληνες δανειστήκαμε την τέχνη του βαψίματος του βαμπακιού σε κόκκινο. Έλληνες βαφείς πήγαν κι εγκαταστάθηκαν κατά τα μέσα αυτού του αιώνα στο Μομπελιέ κι έβαψαν εκεί το βαμπάκι με τη δική τους μέθοδο. Τις μεθόδους τους αντέγραψαν σε λίγο οι Γάλλοι βαφείς και μ' αυτόν τον τρόπο η βαφή της Ανατολής διαδόθηκε στις φάμπρικες μας του Λαγκεντόκ και του Μπεάρν, καθώς και της Ρουέν, της Μαιγέν και του Σολλέ» (Μπωζούρ 1974: 147).

Και αναφορικά με την εταιρεία των Αμπελακίων σημειώνει:

«Ποτέ άλλοτε δεν συγκροτήθηκε εταιρία επάνω σε πιο μελετημένες οικονομικές βάσεις και ποτέ άλλοτε δεν μεσολάβησαν λιγότερα χέρια, για να διεκπεραιώσουν έναν τόσο μεγάλο όγκο υποθέσεων» (Μπωζούρ 1974: 144).

Το εμπόριο της Ανατολής περιήλθε σε μεγάλο βαθμό στα χέρια ελληνόφωνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς δεν ήταν μόνο οι ελληνόφωνοι που

¹³ «Ένα πλατύ δίκτυο μεσαζόντων, που ήταν διασκορπισμένοι σε όλα τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, επέτρεψε στους Έλληνες να εδραιώσουν σταδιακά πλήρη σχεδόν θαλάσσια και εμπορική υπεροχή» (Τοντόροφ 1986: 98). «Στο τέλος του [18^{ου}, Γ.Μ.] αιώνα, το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο έπαιρνε μια ξεχωριστή θέση σ' όλες τις αγορές της Ανατολής και τις συνέδεε με τη λοιπή Μεσόγειο και Ευρώπη» (Μάξιμος 1973: 15-16).

γίνονταν έμποροι, αλλά *οι έμποροι* (τα πολύμορφα και πολυπρόσωπα δίκτυα μεσολάβησης των εγχρήματων συναλλαγών που χαρακτηρίζουν τον εμπορικό-προβιομηχανικό καπιταλισμό) που γίνονταν *ελληνόφωνοι*. Σε αυτό το πλαίσιο διαδίδονται μαζί οι ιδέες του Διαφωτισμού για «ελευθερία, ισότητα και επιστήμες», που ανοίγουν τον δρόμο στην εθνική πολιτικοποίηση των μαζών (στον εθνικισμό). Όπως σημειώνει ο Κ.Θ. Δημαράς,

«σ’ αυτή την αρχόμενη περίοδο του Διαφωτισμού, ή, και, ας πούμε, του προδιαφωτισμού, η ραγδαία οικονομική και πνευματική άνοδος των χωρών της “καθ’ ημάς Ανατολής”, θα έχει [...] άμεσες συνέπειες στους φορείς της ευημερίας αυτής: στους εμπόρους και στους λογίους. Ο εμπορικός κόσμος, ο οποίος επικαλύπτεται με τον φαναριωτικό, τείνει προς την κοινωνική ηγεσία» (Δημαράς 1989: 27).

Η κυριαρχία των ελληνόφωνων εμπόρων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ενισχύεται ακόμα περισσότερο με τη Γαλλική Επανάσταση και τους πολέμους που την ακολούθησαν. Την ίδια εποχή ελληνόφωνοι έμποροι ελέγχουν μεγάλο μέρος του εμπορίου της Μασσαλίας, ιδρύουν υποκαταστήματα σε όλες τις πόλεις της κεντρικής Ευρώπης, που αποτελούν σημαντικά κέντρα εμπορίου (Βιέννη, Τεργέστη, κλπ.), ενώ παράλληλα επενδύουν στο ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα. Δραστηριοποιούνται επίσης στη Ρωσική Αυτοκρατορία.¹⁴ Από τα τέλη, λοιπόν, του 18^{ου} αιώνα το εμπορικό κεφάλαιο ελληνόφωνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιδεικνύει μια ιδιαίτερα σημαντική δυναμική. Όπως σημειώνει η Αγγελική Ιγγλέση:

«[...] η σημαντικότερη ελληνική παροικία της Κεντρικής Ευρώπης δημιουργήθηκε στη Βιέννη και εξελίχθηκε σε πολιτιστικό-πολιτικό κέντρο [...] πριν από την Επανάσταση του 1821 [...]. Η ευνοϊκή συγκυρία που επέτρεψε την κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου στο εμπόριο της Κεντρικής Ευρώπης με την Ανατολή οφείλεται στην έλλειψη γηγενούς εμπορικής τάξης με επαρκή εμπειρία, καθώς και στην παραχώρηση εκ μέρους

¹⁴ Ο Μπωζούρ παρουσιάζει πολλά παραδείγματα εμπόρων που κυριαρχούν στο θαλάσσιο εξαγωγικό εμπόριο, ή το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, σε συγκεκριμένα προϊόντα. Χαρακτηριστικό είναι και το παράδειγμα που ακολουθεί: «Τα καλύτερα γουναρικά έρχονται από το εσωτερικό της Ρωσίας. Οι Έλληνες τα αγοράζουν από τις νότιες επαρχίες της αυτοκρατορίας αυτής, από τις αγορές της Ουκρανίας και της Πολωνίας και τα μεταπωλούν, σε συνέχεια, στις αγορές της Σελίμιας και του Οζόντζιοβα, απ’ όπου διοχετεύονται σ’ ολόκληρη τη Ρωσία» (Μπωζούρ 1974: 221).

της Αυστρίας, προνομίων σε Οθωμανούς υπηκόους για την εγκατάστασή τους και την άσκηση του εμπορίου τους» (Ιγγλέση 2004: 7).

Στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό αυτό έδαφος θα αναπτυχθεί την αμέσως επόμενη περίοδο ο ελληνικός εθνικισμός.

3.3. Μετά τη Γαλλική Επανάσταση: Η εθνική πολιτικοποίηση που οδήγησε στην Επανάσταση

Οι νέες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνουν τον οικονομικό και κοινωνικό χώρο των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, συνεπάγονται έναν νέο τρόπο ζωής (στον οποίο το χρήμα παίζει καθοριστικό ρόλο) και επομένως νέα ιδεολογικά σχήματα και ταυτότητες.

Η απαίτηση για οικονομική ελευθερία γεννά την απαίτηση για προσωπική αλλά και πολιτική ελευθερία, κάτι που μετασηματίζει και τους όρους πρόσληψης της θρησκείας (ως μερικώς εκκοσμικευμένη ταυτότητα). Το πλαίσιο αυτό τρόπου ζωής και αντιλήψεων γίνεται υποδοχέας των ιδεών του Διαφωτισμού, ως προφανών «αληθειών» που συνάδουν με τις πρακτικές και τον τρόπο ζωής των στρωμάτων που συνδέονται με τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις (Δημαράς 1989, Δημαράς 1992).

Για λόγους που σχετίζονται με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, οι ιδεολογίες αυτές πολιτικοποιούνται πρώτα στις ελληνόφωνες κοινότητες εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Μετά τη Γαλλική Επανάσταση που τις «γονιμοποιεί» ταχύτατα, προσλαμβάνουν τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά του φιλελευθερισμού και του εθνικισμού. Όπως παρατηρεί ο Hobsbawm:

«Και ακριβώς στους κόλπους αυτής της κοσμοπολίτικης διασποράς ρίζωσαν οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης: ο φιλελευθερισμός, ο εθνικισμός και οι μέθοδοι πολιτικής οργάνωσης από τις μασονικές μυστικές εταιρείες [...] Ο εθνικισμός τους ήταν μέχρι ενός σημείου ανάλογος με τα ελιτίστικα κινήματα της Δύσης. Έτσι μόνο εξηγείται το σχέδιο εξέγερσης για την ελληνική ανεξαρτησία στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες υπό την αρχηγία Ελλήνων προυχόντων· γιατί οι μόνοι που θα μπορούσαν να ονομαστούν Έλληνες στην εξαθλιωμένη αυτή περιοχή των δουλοπαροίκων ήταν οι άρχοντες, οι

επίσκοποι, οι έμποροι και οι διανοούμενοι. Φυσικά ο ξεσηκωμός αυτός απέτυχε οικτρά» (Hobsbawm 1992: 204-205).

Όμως, το αίτημα της οικονομικής αλλά και πολιτικής και προσωπικής *ελευθερίας*, δηλαδή της κατάργησης των περιορισμών και καταναγκασμών του παλιού καθεστώτος, το αίτημα της πολιτικής ισότητας και αυτοδιάθεσης είχε διαχυθεί και στις πλατιές μάζες του πληθυσμού στις νότιες και παράκτιες περιοχές του ελληνικού γεωγραφικού χώρου, δηλαδή εκεί όπου οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είχαν διαμορφώσει μια προσίδια κοινωνική και ιδεολογική συνεκτικότητα. Το αίτημα της ελευθερίας για τον χριστιανικό πληθυσμό της νότιας, παράκτιας και νησιωτικής Ελλάδας έγινε, λοιπόν, ταυτόσημο με τη στράτευση στην εθνική ιδέα του ελληνισμού, την ίδρυση ενός «φωτισμένου» ανεξάρτητου κράτους.

Στο σημείο αυτό αξίζει να παραθέσω ένα απόσπασμα από κείμενο του Φρ. Ένγκελς το οποίο αναφέρεται στην Ελληνική Επανάσταση. Χωρίς να έχει ποτέ ασχοληθεί συστηματικά με τις κοινωνικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή με την Ελληνική Επανάσταση, ο Ένγκελς παρατηρούσε το 1890 ότι από τη μια η ασιατική κυριαρχία, που στηριζόταν στην αυτοκυβέρνηση σε τοπικό επίπεδο, διέφερε ριζικά από τη φεουδαρχία, ενώ από την άλλη η Ελληνική Επανάσταση μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο σε συνάρτηση με τη διάλυση της ασιατικής κυριαρχίας προς όφελος των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Έγραφε λοιπόν ο Ένγκελς:

«Οι Έλληνες [...] ήταν ένας εμπορικός λαός και οι έμποροι υπέφεραν περισσότερο από όλους από την καταπίεση των Τούρκων πασάδων. Ο χριστιανός αγρότης που βρισκόταν υπό την τουρκική κυριαρχία περνούσε από υλική άποψη καλύτερα από οπουδήποτε αλλού. Είχε διαφυλάξει τους προτουρκικούς θεσμούς του, την πλήρη αυτοκυβέρνησή του. Όσο πλήρωνε φόρους δεν ασχολιόταν κατά κανόνα ο Τούρκος μαζί του. Μόνο σπάνια υπόκειτο σε βιασμούς ανάλογους με εκείνους που αναγκαζόταν να υπομένει ο δυτικοευρωπαίος αγρότης από τον ευγενή. Ήταν μια ευτελής, απλώς ανεκτή αλλά όχι υλικά καταπιεσμένη ζωή, η οποία δεν βρισκόταν σε αναντιστοιχία με το πολιτιστικό επίπεδο εκείνων των λαών και γι' αυτό διήρκεσε πολύ μέχρι να ανακαλύψει ο Σλάβος ραγιάς ότι η ζωή αυτή ήταν αφόρητη. Αντίθετα, το εμπόριο των Ελλήνων άνοιξε τόσο γρήγορα και είχε ήδη γίνει τόσο σημαντικό, από τότε που η τουρκική κυριαρχία το ελευθέρωσε από τον εκμηδενιστικό ανταγωνισμό των Βενετσιάνων και των Γενουατών, ώστε να μην μπορεί πλέον να ανεχθεί την τουρκική κυριαρχία. Πραγματικά η τουρκική, όπως και κάθε ανατολική κυριαρχία είναι ασυμβίβαστη με την καπιταλιστική κοινωνία.

Η αποκτώμενη υπεραξία δεν μπορεί να διαφυλαχθεί από τους ληστρικούς σατράπες και πασάδες. Απουσιάζει η πρώτη θεμελιακή συνθήκη του αστικού κέρδους: η ασφάλεια του εμπορευόμενου προσώπου και της ιδιοκτησίας του. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που οι Έλληνες ξεσηκώθηκαν [...] Και ποιοι άλλοι ήταν οι Φιλέλληνες, που συγκέντρωναν χρήματα και έστελναν στην Ελλάδα εθελοντές και ολόκληρα ένοπλα βοηθητικά σώματα, ποιοι άλλοι εκτός από τους Καρμπονάρι και τους άλλους φιλελεύθερους της Δύσης;» (Engels 1977: 30-31).

Δείκτη για τον χρόνο εκκίνησης της διαδικασίας εθνικής πολιτικοποίησης αποτελεί η εξάπλωση των μυστικών επαναστατικών εταιρειών και κυρίως της Φιλικής Εταιρείας. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, δύο και πλέον χρόνια μετά την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, στις αρχές του 1817, εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν μνηθεί μόνο δύο μέλη, «ο Ξάνθος στην Κωνσταντινούπολη και ο Άνθιμος Γαζής στις Μηλιές του Πηλίου» (Φιλίππου 2015). Όπως προκύπτει από το *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας* του Ιωάννου Φιλήμονος (1834), ο οποίος έκανε χρήση και του προσωπικού αρχείου του Αλέξανδρου Υψηλάντη, η μαζικοποίηση της Εταιρείας αρχίζει από το 1818. Από τον κατάλογο των 667 μελών της Φιλικής Εταιρείας που παραθέτει ο συγγραφέας σε επόμενο έργο του (Φιλήμων 1859) προκύπτει το ίδιο συμπέρασμα, όπως επίσης ότι όσοι μνήθηκαν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ξεπερνούσαν το 1/3 του συνόλου, με τους περισσότερους να εντοπίζονται στην Κωνσταντινούπολη και την Πελοπόννησο. Είναι εύλογο λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο ελληνικός εθνικισμός δεν είχε αναπτυχθεί με μαζικούς όρους πριν από τη δεκαετία του 1810.

3.4. Ο εθνικισμός ως κοινωνικοπολιτική τομή και αλλαγή ιστορικής φάσης της κοινωνίας

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει το ακόλουθο συμπέρασμα, το οποίο θεωρώ καθοριστικό για την κατανόηση του 1821 (και όχι μόνο): το έθνος (ως προϊόν του εθνικισμού) έχει πολιτικό χαρακτήρα, διαμορφώνει μια πολιτική-κρατική ταυτότητα, ταυτότητα «πολίτη», στην οποία υπάγεται πλέον η θρησκευτική ταυτότητα. Το έθνος αποτελεί επομένως κοινωνική σχέση η οποία διαμορφώνεται στο πλαίσιο του ήδη κυρίαρχου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και σηματοδοτεί ένα

νέο τρόπο «αντιπροσώπευσης» των υποτελών τάξεων στο κράτος, και συνακόλουθα έναν νέο τρόπο υπαγωγής τους στην καπιταλιστική πολιτική εξουσία.

Το 1821, η νέα αυτή ταυτότητα είναι πλέον *ελληνοχριστιανική*: ο ορθόδοξος χριστιανός θεωρείται πρωτίστως Έλληνας, και ως εκ τούτου πολίτης με συνταγματικά δικαιώματα εντός του νέου κράτους, έχοντας εκτοπίσει τη *χριστιανοελληνική* ταυτότητα που πρόβαλλε από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η Ορθόδοξη Εκκλησία, ως «απάντηση» στο κίνημα του Διαφωτισμού.¹⁵

Πρόκειται για μια ιδεολογικοπολιτική τομή, που συνδέεται με πρωτοφανείς θεσμικές και πολιτειακές αλλαγές: θεσμοί αντιπροσώπευσης και νέοι τρόποι υπαγωγής των πληθυσμών στην εξουσία που συμπυκνώνει το κράτος, πολιτικά κόμματα, συνταγματική προοπτική και πολιτειακή τάξη, αλυτρωτισμός και εθνική «καθαρότητα» (εθνοκαθάρσεις) κ.ο.κ. Με την εθνική πολιτικοποίηση των πληθυσμών (την κυριαρχία του εθνικισμού) οι «μοντέρνοι καιροί» εισέρχονται σε μια νέα φάση που από πρώτη ματιά μοιάζει ανεπίστρεπτη, μοιάζει δηλαδή να έχει ξεπεράσει ένα κρίσιμο «σημείο μη επιστροφής». «Αν πούμε ότι δεν αναγνωρίζουμε το φιλανδικό έθνος [...], θα πούμε την πιο μεγάλη κουταμάρα. Δεν μπορείς να μην αναγνωρίζεις αυτό που υπάρχει, θα σε αναγκάσει μόνο του να το αναγνωρίσεις», έγραφε ο Λένιν το 1919 (Λένιν 1977, τόμ. 38: 161).

Όμως, όσο παράδοξο κι αν φαίνεται από πρώτη ματιά, μια ιδιόμορφη εκδοχή της «μη αναγνώρισης» του έθνους αποτελεί η κρατικά παγιωμένη εθνικιστική ιδεολογία περί αδιάλειπτης προαιώνιας ύπαρξής του. Αν ολόκληρη η ιστορία είναι «εθνική ιστορία», ιστορία «εθνικών αγώνων και περιπετειών», τότε αυτό που συνέβη το 1821 ήταν λίγο πολύ αναμενόμενο και σε κάθε περίπτωση όχι μια ριζική *κοινωνική μεταβολή*. Με τα λόγια ενός χαρακτηριστικού «εθνικού ιστορικού»:

«Η ατμόσφαιρα της ανταρσίας ήταν μόνιμο φαινόμενο στην ελληνική χερσόνησο προτού ακόμα πέσει η Κωνσταντινούπολη. Επομένως, η επανάσταση του 1821 δεν

¹⁵ Όπως γράφει ο Ιωάννης Ζελεπός αναφερόμενος στην επίθεση της ορθόδοξης Εκκλησίας εναντίον του Διαφωτισμού στις αρχές του 19^{ου} αιώνα: «Ανάμεσα στα πολλά “θαύματα” που απαριθμούνται ως αποδεικτικά της θρησκευτικής αλήθειας αναφέρεται και το ότι *μετεμορφώθη γαρ και έγινε ο Ελληνισμός Χριστιανισμός, του Κυρίου συνεργούντος*» (Ζελεπός 2018: 357). Στην πραγματικότητα, αυτό που επιδίωξαν και *εν μέρει πέτυχαν* οι επαναστάτες του 1821 είναι να μεταμορφωθεί ο χριστιανισμός (ανεξαρτήτως γλώσσας και «παράδοσης») και να γίνει ελληνισμός. Πρόκειται για μια ανατροπή που επιφέρει ο εθνικισμός (όπου το στοιχείο *Έλληνα* υπάγει το στοιχείο χριστιανός) κι όχι για «ουσιώδη ταυτότητα» με το παρελθόν, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Ζελεπός.

είναι παρά η τελευταία μεγάλη φάση της ακατάπαυστης και ακατάβλητης αντιστάσεως του ελληνικού λαού κατά των Τούρκων, ενός ανελέητου και ακήρυχτου πολέμου που αρχίζει από τα πρώτα κιόλας χρόνια της σκλαβιάς» (Βακαλόπουλος 1980: 27-28).

Αν το κυρίαρχο συγκροτητικό στοιχείο του «ελληνικού λαού» είναι η «αντίσταση», και μάλιστα «προτού ακόμα πέσει η Κωνσταντινούπολη», τότε έχουν ελάχιστη ή έστω μικρή σημασία οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα: το έθνος («ο ελληνικός λαός») συνιστά μια διστορική «ουσιώδη» ενότητα, ανεξάρτητη από αυτούς τους μετασχηματισμούς, ανεξάρτητη από τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές σχέσεις.

Επιπλέον, εφόσον το κυρίαρχο στοιχείο είναι αυτή η «ακατάπαυστη και ακατάβλητη αντίσταση», τότε οι πολιτικές και πολιτειακές τομές που έφερε η εθνική πολιτικοποίηση των μαζών και η Επανάσταση, δηλαδή η οικοδόμηση του αστικού ρεπουμπλικανικού συνταγματικού κράτους της περιόδου 1821-1827, η εμφύλια σύγκρουση για την αποκατάστασή του την περίοδο 1830-1832, η αμφισβήτηση και τελική ανατροπή της απόλυτης μοναρχίας της περιόδου 1833-1843, κλπ., όλα αυτά έχουν μικρή σημασία, και μάλιστα μπορούν ακόμα να απαξιώνονται ως ιδιοτελείς και ξενοκίνητες «διχόνοιες» στο εσωτερικού του ενιαίου «ελληνικού λαού».

Ο εθνικισμός αρνείται τον εαυτό του, την ιστορική του ιδιαιτερότητα, την τομή που εισήγαγε στην ιστορία· διακηρύσσει ότι σημασία έχει ό,τι προϋπήρχε αυτής της τομής, η υποτιθέμενη προαιώνια «ενότητα του έθνους». Ως κατεστημένη πλέον κρατική ιδεολογία, στην ουσία εκφράζει τον φόβο των κυρίαρχων προς τις μάζες, δηλαδή προς τις κοινωνικές αντιθέσεις και την πάλη των τάξεων, τον φόβο μπροστά σε κάθε ενδεχόμενο επανάστασης.

Βιβλιογραφία

- Ασδραχάς, Σπύρος (1978), *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία. (1Ε΄-1ΣΤ΄ αι.)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ασδραχάς, Σπύρος (1982), *Ελληνική οικονομία και κοινωνία 1Η΄ και 1Θ΄ αιώνες*, Αθήνα: Ερμής.
- Ασδραχάς, Σπύρος Ι. (2019), *Πρωτόγονη επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες, 18^{ος}-19^{ος} αι.*, Πάτρα: εκδόσεις Ελληνικού Ανοιχτού Πανεπιστημίου.

- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε. (1980), *Ιστορία του νέου ελληνισμού: Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829) – Οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της (1813-1822)*, Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.
- Γιοχάλας, Π. Τίτος (2006), *Υδρα – Λησμονημένη γλώσσα*, δύο τόμοι, Αθήνα: Πατάκη.
- Γκοντλιέ, Μωρίς (1973), «Ο όρος ασιατικός τρόπος παραγωγής και τα μαρξιστικά σχήματα εξέλιξης των κοινωνιών», εισαγωγή-μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, περιοδικό *Δύο*, Παράρτημα, 2-47.
- Δημαράς, Κ.Θ. (1989), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής.
- Δημαράς, Κ.Θ. (1992), *Ιστορικά φροντίσματα, Α΄. Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα: Πορεία.
- Ζελεπός, Ιωάννης (2018), «Μετεμορφώθη γαρ και έγινε ο Ελληνισμός Χριστιανισμός. Έλληνες, Ελληνικόν γένος, και Ελληνισμός στον θρησκευτικό λόγο κατά τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης (τέλη 18^{ου} αι. έως 1821)», στο Κατσιαρδή-Hering κ.ά.: 345-359.
- Hobsbawm, Eric J. (1992), *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hobsbawm, Eric J. (1994), *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Ιγγλέση, Αγγελική (2004), *Βορειοελλαδίτες έμποροι στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Ο Σταύρος Ιωάννου*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Inalcik, Halil (1967), «Capital formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History* 29: 97-140.
- Inalcik, Halil (1978), *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*, Λονδίνο: Variorum Reprints.
- Inalcik, Halil (1994), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Volume I: 1300-1600*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ιναλτζίκ, Χαλίλ (1995), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, Αθήνα: Αέξάνδρεια.
- Κατσιαρδή-Hering, Όλγα, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.) (2018), *Έλλην, Ρωμικός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία.
- Κοραής, Αδαμάντιος (1805), *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις: Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας όταν ήκουσον τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος*, Εις την Βενετίαν: Εκ της Τυπογραφίας Χρυσίππου του Κριτοβούλου.
- Κοταρίδης, Νίκος Γ. (1993), *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Λένιν, Βλαντιμίρ Ι. (1977), *Άπαντα*, τόμ. 2 και 38, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Μαντέλ, Ερνέστ (1975), *Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Καρλ Μαρξ*, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Μάξιμος, Σεραφείμ (1973), *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μάξιμος, Σεραφείμ (1976), *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVII αιώνα*, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μηλιός, Γιάννης (1997), *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γιάννης (2000), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα: Κριτική.
- Μηλιός, Γιάννης (2020-α), *Βενετία: Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα. Πραγματεία για τον καπιταλισμό και τη διαδικασία γένεσής του*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μηλιός, Γιάννης (2020-β), *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2020
- Μουταφτσιέβα, Βέρα (1990), *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15^{ος}-16^{ος} αι.)*, Αθήνα: Πορεία.
- Μπωζούρ, Φελίξ (1974), *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Αθήνα: Αφοί Τολίδη.
- Παπαδοπούλου, Θεοδώρα (2018), «Τα ονόματα Ρωμαίος, Έλλην, Γραικός κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους», στο Κατσιαρδή-Hering κ.ά.: 87-101.
- Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος (1971), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμοι ΙΔ΄ και ΙΕ΄, Αθήνα: Γαλαξίας.
- Παρασκευόπουλος, Γεώργιος Π. (1896), *Η Μεγάλη Ελλάς. Ανά την Ρωσσίαν, Ρουμανίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Μαυροβούνιον, Τουρκίαν, Σάμον, Κρήτην, Κύπρον, Αίγυπτον και Παλαιστίνην*, Αθήνα: εκ του τυπογραφείου της Κορίνθης.
- Roudometof, Victor (1998), «From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453–1821», *Journal of Modern Greek Studies*, Volume 16: 11-48.
- Rubin, Isaac I. (1994), *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, Αθήνα: Κριτική.
- Stoianovich, Traian (1980), «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος: οικογενειακή οικονομία, οικονομία αγοράς και εκσυγχρονισμός», στο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Sugar, Peter F. (1994), *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, 2 τόμοι, Αθήνα: Σμίλη.
- Τοντόροφ, Νικολάι (1986), *Η βαλκανική πόλη. 16^{ος}-19^{ος} αιώνας*, 2 τόμοι, Αθήνα: Θεμέλιο.

- Φιλήμων, Ιωάννης (1834), *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, Εν Ναυπλία: Εκ της τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη.
- Φιλήμων, Ιωάννης (1859), *Δοκίμιον ιστορικόν περί της ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. 1, Αθήναι: Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά.
- Φιλίππου, Φίλιππος (2015), «Νικόλαος Γαλάτης, προδότης ή πατριώτης;», seisaxthia.wordpress.com/2015/03/26/νικόλαος-γαλάτης-προδότης-ή-πατριώτη/